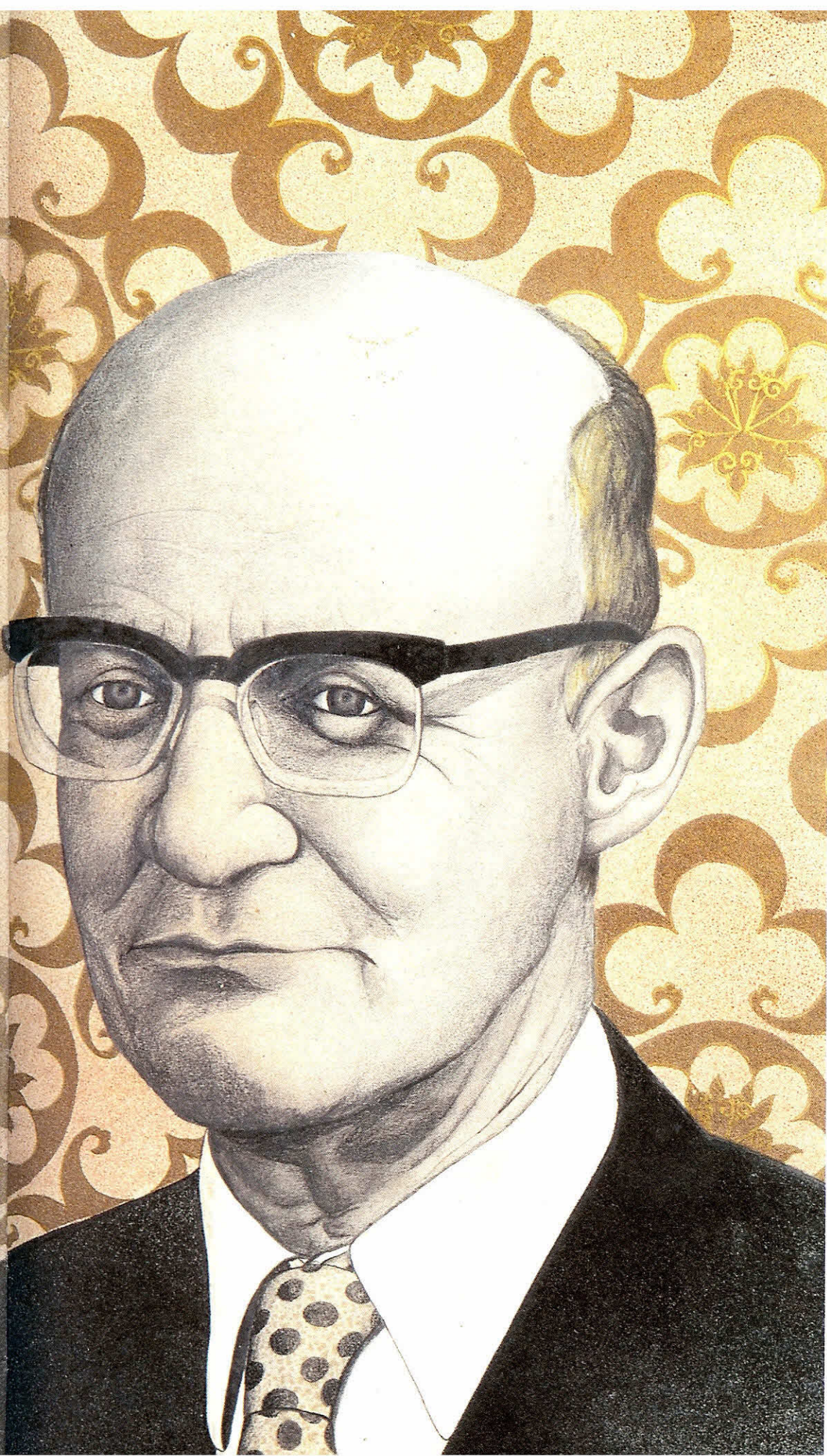

Han Fortmann

H.M.M. Fortmann werd 15 juni 1912 geboren te Amersfoort. Hij studeerde aan het Grootseminarie Rijsenburg en werd in 1936 tot priester gewijd. Daarna studeerde hij in Nijmegen klassieke talen en, na zijn kandidaats, psychologie. Hij promoveerde in 1945 op *Aandachtig bidden. Een psychologische studie over de eigenschappen, de mogelijkheden en de grenzen der gebedsconcentratie*. Van 1947 tot 1959 was hij hoofdredacteur van *Dux* (later voortgezet als *Jeugd en samenleving*). Hij was actief in commissies van de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid. In 1956 werd hij in Nijmegen benoemd tot buitengewoon hoogleraar en in 1959 tot gewoon hoogleraar in de algemene en vergelijkende psychologie van cultuur en godsdienst. Zijn naam werd verbonden aan het 'Han Fortmann Centrum'. Hij stierf 4 april 1970 te Nijmegen.

Jacques Janssen

J.A.P.J. Janssen (1944) studeerde sociologie aan de KUN. Sinds 1974 is hij verbonden aan de vakgroep Cultuur- en Godsdienspsychologie, laatstelijk als universitair hoofddocent. Hij promoveerde in 1978 op een onderzoek naar de studentenbeweging: 'De vergruisde Universiteit'. Hij was vanaf 1981 tien jaar redactielid van 'Jeugd en samenleving' en publiceerde boeken en artikelen over studenten- en jeugdcultuur, religie in de Nederlandse samenleving, de psychologie van het gebed en over leven en werk van Han Fortmann. In 1994 verscheen 'Jeugdcultuur: een actuele geschiedenis'. Eind 1998 verschijnt 'Nederland als religieuze proeftuin' en begin 1999 een uitvoerig geannoteerde vertaling van 'Dante's Hel'. Hij is voorzitter en zanger van de Schola Cantorum Karolus Magnus.

WANNEER MIJ BIJ GELEGENHEID GEVRAAGD WORDT WAT CULTUUR- EN GODSDienstpsychologie dan wel inhoudt, doet een verwijzing naar Han Fortmann wonderen. Het verbaast me steeds weer hoeveel mensen – van geloof en zeden vaak zo verschillend – meer dan 25 jaar na zijn dood, Fortmanns naam kennen en iets van hem gelezen hebben. Veel hoogleraren blijven al tijdens hun ambtsuitoefening onbegrepen. Han Fortmann leeft voort, hetgeen we bijzonder mogen noemen, ook voor een hoogleraar van een bijzondere universiteit.

In Fortmanns verschijning moeten we het niet zoeken. Hij bewoog zich licht zwevend voort en sprak verheven, volgens het stramien van een goede preek, gehuld in een klerikaal gewaad dat geleidelijk seculariseerde, maar dat – zoals bij zoveel priesters uit zijn generatie – nooit enige relatie tot de eigentijdse mode zou ontwikkelen. Geboren als nakomertje in een streng katholiek gezin en als het broertje van de kerkelijk veel hoger gestegen monseigneur Herman Fortmann, maakte hij een verlegen en soms angstige indruk. Hij voelde zich niet echt thuis in het klerikale milieu. Pas in zijn laatste jaren bewoog hij zich vrijer en legde hij de remmingen van zijn beknellende opvoeding van zich af. Hij kon uit beproefde ervaring spreken als hij het had over al die “gedekte, gekneusde en angstige volwassenen wier houding tot God door goedbedoelende christelijke opvoeders is verknoeid”.

Zijn aanvankelijke carrière deed geen verdere bijzonderheden vermoeden. Na zijn priesterwijding in 1936 ging hij klassieke talen studeren aan de Nijmeegse universiteit. Zijn lidmaatschap van het dispuut ‘De Gong’ verraadt al wel zijn literair-mystieke inslag, als we bedenken dat dit dispuut is voortgekomen uit de zogenaamde Heemvaart-beweging, een typisch katholieke variant van de vooroorlogse, idealistische jeugdbeweging. Ook Godfried Bomans en Jo Cals waren lid van dit eigenzinnige gezelschap.

Terwijl zowel de literatuur als de mystiek dragende krachten blijven in zijn latere werk, gaat Fortmann na zijn kandidaats psychologie studeren. Die studie combineert hij al snel met een zeer actieve rol in de katholieke jeugdbeweging en hij krijgt

In 1952 was Han Fortmann als moderator verbonden aan Onze Lieve Vrouw ter Eem, een internaat voor meisjes in Amersfoort. Op de foto staat Fortmann (met zijn natuurlijke vervoermiddel: de solex) naast een van de gastvrouwen van de Katholieke Werkgroep voor Psychotherapie en Klinische Psychologie

na de oorlog landelijk bekendheid als hoofdredacteur van het in abonnees en invloed snel groeiende *Maandblad voor de vrije jeugdvorming*, beter bekend als *Dux* en later voortgezet als *Jeugd en samenleving*. Behalve hoofdredacteur was hij een decennium lang de belangrijkste auteur, met een open oor voor de vernieuwende ideeën van zijn mederedactieleden. Uit de bruisende redactievergaderingen destilleerde hij een zeer gewild elixir. Centraal staat zijn pleidooi voor een volwassen, in eigen verantwoordelijkheid geworteld katholicisme. Met name zijn artikel uit 1953 over 'Het goede, het geweten en de moraal', waarin hij op zoek gaat naar een gezonde moraal, maakte grote indruk. Uit verzet tegen een op angst en dwang geschoeide, 'vermoraliseerde' geloofsopvoeding zal zijn latere werk rond religie en gezondheid ontstaan. Hij maakt het de mensen mogelijk, en daarin ligt het begin van zijn actuele betekenis, gezond te zijn in het

geloof; hun angsten en vooroordelen af te leggen en te kiezen voor het geestelijk avontuur. Hanneke Westhof rekent hem in haar omvangrijke studie naar de beweging voor geestelijke volksgezondheid tot de 'geestelijke bevrijders', onder wie zij voorts mensen noemt als Buytendijk, Calon, Ruygers en Trimbos.

De psychologie, de verbindende factor tussen deze personen, gold in kerkelijke kring nog algemeen als een bedreiging voor het zieleheil van de gelovige. De mare gaat dat Mgr. Diepen, de toenmalige bisschop van Den Bosch, de oprichter van de Nijmeegse psychologische faculteit, professor Rutten, sterkte wenste met zo'n twijfelachtige onderneming als die der psychologie en beloofde voor hem te zullen bidden. Velen moeten de indruk gekregen hebben dat dat gebed vruchteloos gebleven was, toen de Nederlandse katholieken in de jaren zestig en zeventig hun geestelijke bevrijding vierden en de pas verworven zelfstandigheid gingen toetsen aan de kerkelijke structuren.

155

Wanneer Fortmann in 1956 hoogleraar wordt aan de KUN, zet hij het gevecht voor de geestelijke bevrijding voort. Nu ook met wetenschappelijke middelen. Tegelijkertijd gaat hij door met het geven van lezingen en het schrijven van artikelen, onder andere in dagbladen. Hij is een goed en veelgevraagd spreker. Zijn toehoorders zijn en blijven de Nederlandse katholieken. Ook als hoogleraar zal hij weinig buiten de landsgrenzen publiceren, maar in Nederland des te meer. Zijn zes meest bekende boeken zijn bij uitgeverij Ambo in totaal 47 keer gedrukt in 180.000 exemplaren. Oosterse Renaissance spant de kroon met 16 drukken en 74.000 exemplaren. Volgens de nu geldende universitaire regels zou dit oeuvre nauwelijks enige score opgeleverd hebben. Hetgeen iets zegt over de geldende regels.

Fortmann ging, zoals het toen hoorde, primair college geven en gedurende meer dan een decennium zou hij talloze studenten inspireren in zijn uitvoerige verkenningen, eerst op het terrein van de godsdienstpsychologie en later ook op dat van de cultuurpsychologie.

Onderzoeker in engere zin kan hij niet genoemd worden. Hij onderschreef het belang van concrete, op realiteit gebaseerde studies van jeugd en cultuur, maar prefereerde zelf een theoretische en beschouwende werkwijze. Hij was open voor anderen's mening en op zoek naar alternatieven, maar "hield van grote conclusies en algemeenheden, zij het van een nieuwe soort", aldus studiegenote dr. Lène Dresen-Coenders. In twee boeken – *Als ziende de onzienlijke* en *Inleiding tot de cultuurpsychologie* – is zijn wetenschappelijke erfenis neergelegd. Beide boeken zijn nog steeds leesbaar en ook bruikbaar, vooral de beschouwingen over religie en gezondheid. Maar tegelijkertijd ontbreken een duidelijke samenhang en een helder perspectief. Het zijn nog slechts prolegomena tot een eigen visie waarin een veelheid van boeken en auteurs de ronde doet, maar de lezer licht verdwaalt. Fortmann is niet voldoende tijd gegund om tot een afgeronde visie te komen, maar in zijn essays en artikelen heeft hij het perspectief van die eigen visie duidelijk laten zien.

Prof. dr. Han Fortmann was buitengewoon hoffelijk, een gentleman, vooral vrouwen bejegende hij zeer voorkomend en met egards

156

Dat perspectief lag niet direct in het verlengde van wat in de jaren zestig modieus was. Uiteraard verzeilde ook Fortmann in de polemiek toen het katholieke huis een arena werd. Hij stond zonder twijfel aan de progressief katholieke kant – en al vroeg. Hij spaarde pater Sebastianus Tromp, die in 1953 op pauselijke instigatie de Nijmeegse universiteit visiteerde, niet zijn kritiek en schreef in *De Tijd*: “De wereld is veranderd en hij heeft het niet eens opgemerkt.” Als hij de pater vergelijkt met de op dat moment immens populaire Mies Bouwman, ontvallen hem de woorden “la belle et la bête”.

Zijn humor bewaarde hem voor felheid en als gentleman spaarde hij tenslotte elke tegenstander. Hij vreesde een ‘versmalde kerk’ en schuwde de beweging Confrontatie, een destijds bekende conservatief-katholieke groepering die ook in Nijmegen van zich deed spreken. Maar eigenlijk schuwde hij elke confrontatie. Al snel, vaak al bij de eerste woordenwisseling, verlangde hij naar de fles wijn die het klinkende einde van een seigneuriale polemiek hoort te markeren.

Fortmann had voldoende ervaring opgedaan in de strijd met katholieke instanties en autoriteiten – bovendien verpersoonlijkt in zijn ‘monseigneuriale’ broer – om de ontluikende studentenbeweging in haar streven en idealen te waarderen. Als lid van de redactieraad van het *Nijmeegs Universiteitsblad*, beter bekend als NUB, moest hij meerdere malen uitrukken om bij het universitaire bestuur begrip te kweken voor de diepere bedoelingen van een aanstormende generatie. Als er weer pontificaal in het NUB stond geschreven: “Ik ga op naar het altaar van God, de God die mijn jeugd heeft verpest”, mocht Fortmann samen met zijn gewaardeerde collega Van Duinkerken gaan uitleggen hoe deze eigentijdse vertaling zich verhield tot het oorspronkelijke *Introibo*.

1 maart 1957; Mgr. B. Alfrink feliciteert prof. dr. H.M.M. Fortmann na diens inauguratie

157

Het moet enige exegese gekost hebben, maar helaas zijn geen notulen van die gesprekken bekend.

Ook als de jaren zestig vorderen en het protest een politieke dimensie krijgt, doet Fortmann van zich spreken. Op 14 mei 1969, als de universitaire troebelen het kookpunt bereikt hebben, houdt hij in een brief aan de senaat een krachtig pleidooi voor meer democratische verhoudingen. "Wij zullen geen enkele revolutie ooit begrijpen, als wij niet het idealisme hebben gevoeld waaruit zij werd geboren." De studenten lagen aan zijn voeten en op de vakgroep Cultuur- en Godsdienstpsychologie zou het protest ook in de jaren na zijn dood een natuurlijke habitat vinden. In hun kritiek op het studieprogramma verwezen de studenten expliciet naar Fortmanns erfenis.

De kern van Fortmanns streven ligt niet in zijn progressief katholieke opstelling, niet in zijn polemieken en ook niet in zijn begrip voor de cultuuromslag die zich in de jaren zestig voltrok. Ze ligt in zijn zoeken naar een herstel van de religieuze ervaring en in dat zoeken ging hij tegen de tijdgeest in.

De jaren zestig zijn te kenmerken als jaren van activisme; het politieke handelen stond voorop. De studenten verwierven er meesterschap in en na enig geschutter leerden ook de universitaire bestuurders 'wat te doen'. Het ging om de praxis, een woord dat inmiddels met 'klussen' gelijk staat, maar dat toen niemand helemaal begreep en daardoor hogere beschaving deed vermoeden. De definitieve verzakelijking werd voorlopig onder het gedruis van het protest bedolven, maar Fortmann zag al dat het niet goed was; hij zocht 'heel de mens'. En in zijn gelijknamige rede schreef hij: "Misschien moet deze generatie van marxistische theologen worden aangespoord om

wat energie en tijd uit te sparen voor contemplatie. Ik zit te wachten dat er ook uit de actieve jeugd een behoefte ontwaakt aan mystiek.” In deze twee zinnen is zijn hele streven samengevat. Het gaat om contemplatie en mystiek en zijn hoop heeft hij, zoals steeds, gevestigd op de jeugd: zijn studenten. Onder hen vinden we ook aankomende theologen en met name marxistische. Via understatementen – door middel van woorden als ‘misschien’, ‘wat’ – brengt Fortmann ze op een gedachte, en wacht af. Ook dat is typerend, want hij heeft geleerd dat men de mensen in hun wezen moet laten. Bekeren is een werkwoord, maar alleen in overgankelijke zin. Kortom: het doel is de moderne mens met humor en understatement tot nadenken aan te zetten en zo tot religieuze ervaring.

Fortmanns befaamde leerling Harry Nouwen sprak geheel volgens de lessen van zijn meester toen hij schreef: “Het is niet de taak van een christelijk leider nerveus rond te hollen om te proberen de mensen te verlossen, ze in de laatste minuut te redden, ze op het rechte spoor te zetten. De mens is gered, eens en voor altijd. De roeping van de christelijk leider is mensen te helpen dit grote nieuws zichtbaar te maken in hun dagelijks leven.”

Op zoek naar een herstel van de religieuze ervaring kon Fortmann putten uit de katholieke traditie. Die was hem lief, zo blijkt op talrijke plaatsen, en hij probeerde die traditie uit te leggen en door te geven. Hij publiceerde een reeks van eerder in de *Volkskrant* verschenen artikelen over de kerkelijke feesten onder de titel *Hoogtijd*, met als inleiding ‘Katholiek zijn weer een avontuur’. Het klinkt veelbelovend en het boek is goed verkocht, maar ook Fortmann moest constateren dat velen om hem heen zijn liefde niet delen. Onze cultuur heeft ons van onze onbevangenheid beroofd en weggevoerd uit het oude woud van symbolen. Fortmann wilde de eeuwenoude eik van het geloof “waaronder generaties schaduw en koelte vonden” niet omhakken, maar, zo voegde hij toe, “mits ik ervan mag denken wat ik kán denken”. Nadat hij het zovele anderen had toegestaan, stond hij daarmee tenslotte ook zichzelf een voorbehoud toe. We kunnen niet terug naar de oorspronkelijke onbevangenheid, maar we kunnen op zoek gaan naar wat hij noemde een “tweede primitiviteit”. Op de weg daarheen is een kritische analyse de eerste stap.

Van meet af was zijn cultuurdiagnose kritisch. “Wat is er met de mens gebeurd”, had hij zich al afgevraagd bij zijn aantreden als cultuurpsycholoog in 1959. Naarmate hij zich steeds verder in de cultuurpsychologie verdiept, krijgt hij ook oog voor de waarde van andere culturen. In zijn laatste jaren, als zijn gezondheid verslechtert, gaat hij op reis en zoekt het licht ook in het Oosten, bij hindoes en boeddhisten. Wederom in de *Volkskrant*, doet hij verslag van zijn reis (gebundeld in *Hindoes en Boeddhisten*). Voor veel lezers is het de eerste kennismaking met Oosterse religiositeit. Hij zet zonder het te weten een trend van jaren voor latere generaties.

Maar voor hemzelf is de tijd nog slechts in maanden te meten. Zijn ziekte blijkt ongeheelbaar en hij sterft op 4 april 1970, nog voor zijn 58ste verjaardag. Op zijn sterfbed werkt hij aan zijn laatste publicatie die postuum als *Oosterse Renaissance* zal verschijnen. De voltooiing van zijn godsdienst- en cultuurpsychologisch oeuvre was hem en zijn vele lezers niet gegeven, maar zijn laatste aantekeningen bevatten de kern van zijn persoonlijke visie. "Het heldere licht", daar had hij naar gezocht. In de oek op dat ultieme moment onvermijdelijke wetenschappelijke voetnoot verwijst hij naar de lichttheorie van Pseudo-Dionysius. Licht, zo zegt David Wulff in een hedendaags handboek "is the most common symbol in religious language". Via Dionysius kwam het uit het Oosten. Via hem bereikte het abt Suger die het in de gotische kathedraal probeerde te vangen en Dante Alighieri die het aan het einde van zijn tocht aanschouwde. Voor wie het ziet, is Fortmanns laatste zin dan niet moeilijk meer: "De behoefte om sceptische vragen over het hiernamaals te stellen lijkt te zullen verdwijnen naarmate het goddelijke Licht weer een realiteit wordt in het alledag-leven – zoals het natuurlijk door alle religies is bedoeld." Of zoals hij in zijn laatste kerstpreek geschreven had: "De bevrijding, de overwinning op de talloze vormen van onvrijheid waaraan wij lijden komt vanzelf, uit genade, zacht, stil, als dauw in april."

Zijn boeken zijn ons gebleven en die worden nog steeds gelezen, zij het naar men mag aannemen door een vergrijzend publiek. Maar bovendien heeft zijn zoeken de naam gegeven aan het 'Han Fortmann Centrum', een instelling die op de Nijmeegse Universiteit een werkplaats wil zijn voor menselijke bewustwording en spirituele groei. Zo wordt ook een jongere generatie aangesproken.

Maar de omstandigheden zijn veranderd. De aandacht voor het Oosten is wijd verbreid en dreigt een gemeenplaats te worden. De spirituele groei is uitgelopen in een bloeiende bedrijfstak. Het nieuwe is er bepaald af en het behoort alweer tot de *opinion chique* om het allemaal maar ego-tripperi te vinden. De praxis, die de studentenbeweging nog in ideologische nevelen hulde, is inmiddels spijkerhard en glashelder, ook binnen de poorten van de universiteit. Harry Lockefeer, oud-hoofdredacteur van de *Volkskrant* en lid van het Stichtingsbestuur van de KUN, sprak tijdens een zogeheten 'Zeemanlezing' de hoop uit dat Nijmegen eens een "aantrekkelijke en moderne identiteit" mag verwerven. Die zou te vinden zijn "vanuit een beginsel als de menselijke solidariteit, wat toch weer heel iets anders is dan het Oibibio-gevoel dat je bekruipt bij het lezen van het programma van het Han Fortmann Centrum, waar de zorg voor het ik, voor het welbevinden binnen het eigen vel de boventoon voert".

Als ik Fortmann goed begrepen heb, zou hij ongetwijfeld zeer kritisch gereageerd hebben op een zelfbezinning die niet leidt tot maatschappelijk handelen. Hij was een evenwichtskunstenaar, die ook balanceerde op zijn eigen woorden. Maar hij zou zijn wenkbrauwen gefronst hebben bij woorden als 'aantrekkelijk' en 'modern', zeker wanneer die een identiteit moeten verhullen die graag bijzonder wil zijn, maar zich tenslotte slechts in de algemeenheid van de medemenselijkheid kan verantwoorden.